

**FUNKCJONOWANIE I OBECNY STAN ZACHOWANIA
ŚREDNIOWIECZNYCH WAŁÓW PODŁUŻNYCH
W POŁUDNIOWEJ CZĘŚCI DOMINIUM WARMIŃSKIEGO¹**

Wstęp

Tekst ten jest poświęcony liniowym umocnieniom obronnym, wałom podłużnym z czasów średniowiecza, licznie występujących na terenie południowego obszaru dominium warmińskiego. Wały podłużne najczęściej były wznoszone na rubieżach osadniczych. Często w źródłach spotykamy informację o pogranicznym charakterze tego typu umocnień. Zauważalny jest również zwyczaj budowania ich w miejscach przebiegu dawnych szlaków drogowych, co miało za zadanie ich zabezpieczenie. Przebieg umocnień był dostosowany do warunków topograficznych. Przy ich wznoszeniu główną rolę odgrywała hydrografia i ukształtowanie terenu. Często wały stanowiły dłuższe ciągi składające się z kilku odcinków, lub tworzyły linie obronne ze zwielokrotnionych położonych równolegle do siebie nasypów i rowów².

Niniejsze opracowanie wałów podłużnych na terenie obszaru dominium biskupów warmińskich powstało na podstawie katalogu obiektów występujących na terenie Prus Wschodnich w 1937 r.³ Okazało się jednak, że publikacja ta nie spełnia już wymogów ponieważ upłynęło wiele lat od jej napisania i obiekty te przez ostatnich 70 lat uległy licznym zmianom. Zresztą Crome większości wałów nie znał z autopsji, co również miało wpływ na informacje zawarte w katalogu. Niezwykle cenna podczas pracy nad artykułem okazała się niepublikowana dotąd dokumentacja archiwalna wałów podłużnych tzw. „Burgwallkartei” wykonana w okresie międzywojennym przez społecznego opiekuna zabytków

---

1 Autor publikacji pragnie serdecznie podziękować Pani Profesor Elżbiecie Kowalczyk za krytyczne uwagi i okazaną pomoc merytoryczną podczas pracy nad artykułem.

2 O zagadnieniach metodycznych na temat wałów podłużnych szerzej w publikacji E. Kowalczyk, *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987, s. 13-35.

3 H. Crome, *Langswälle in Ostpreussen*, „Mannus”, t. 29, 1937, s. 69-90.

archeologicznych na *Kries Allenstein/Olsztyn* Leonharda Fromma⁴. Podczas swoich badań dotarłem do wszystkich wałów i w miarę możliwości dokonałem ich pomiarów⁵. Szczególną uwagę zwracałem na obecny stan zachowania obiektów. Wyniki porównałem z informacjami zgromadzonymi w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków⁶ oraz z badaniami powierzchniowymi, realizowanymi w programie Archeologicznego Zdjęcia Polski⁷. Przystępując do pracy nad wałami oparłem się również na źródłach pisanych i opracowaniach⁸. Ze względu na niedostatek dokumentacji dotyczącej wałów podłużnych na tym terenie i brak przeprowadzonych badań archeologicznych na omawianych obiektach w niektórych przypadkach posiłkowałem się toponomastyką nazw miejscowych i terenowych w ich otoczeniu. Pod uwagę wziąłem terytorium południowej części dominium warmińskiego, gdzie, szczególnie w jego wschodniej części, istnieje duża koncentracja tego typu obiektów. Przy omawianiu wałów podłużnych zwracałem uwagę na dawny podział plemienny oraz późniejsze granice komornictw⁹. Niniejszy katalog nie udzieli jednoznacznej odpowiedzi na pytanie: kto był budowniczym poszczególnych obiektów. Głównym jego zadaniem jest próba zebrania informacji na temat poszczególnych wałów oraz ich opis z uwzględnieniem obecnego stanu zachowania.

Katalog wałów podłużnych południowej części dominium warmińskiego

---

4 Powyższa dokumentacja „Burgwallkartei” znajduje się w archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie. Za jej udostępnienie serdecznie dziękuję Panu Horstowi Wiederowi oraz Panu Stanisławowi Baranowi za okazaną pomoc w tej sprawie. Według kustosa archiwum Pana Wiedera powyższa dokumentacja została po raz pierwszy od czasu zakończenia II wojny światowej udostępniona do publikacji.

5 Podczas badań terenowych pomiary wałów dokonane zostały za pomocą taśmy mierniczej. Nie są podane wymiary i kierunki przebiegu wałów nieistniejących, znanych jedynie z dawnych przekazów.

6 Dalej WUOZ; za udostępnienie materiałów archiwalnych autor dziękuje Warmińsko-Mazurskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków (dalej WKZ), Pani Barbarze Zalewskiej.

7 Dalej AZP, dokumentacja badań znajduje się w archiwum WUOZ w Olsztynie.

8 W polskiej literaturze powojennej na temat wałów podłużnych dominium warmińskiego ukazały się jedynie dwie publikacje: A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski, *Wały podłużne w okolicach Biskupca w woj. olsztyńskim. Przyczynek do pochodzenia i chronologii tego typu obiektów na obszarze południowej Warmii*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej KMW), 1990, nr 1-4, s. 133-140; R. Klimek, *Wały podłużne w Nerwiku. gmina Purda, województwo warmińsko-mazurskie*, „Pruthenia”, t. 1, 2006, s. 109-125. W pozostałych przypadkach mamy do czynienia z ogólnymi wzmiankami bardzo często zawierającymi błędne informacje. W niemieckiej literaturze powojennej wały podłużne z ziem pruskich (w tym znajdujące się również na terenie Warmii biskupiej) zostały zaznaczone na mapie *Vorgeschichtliche und mittelalterliche Wehranlagen* zamieszczonej w: H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, *Historisch-Geographischer Atlas des Preussenlandes*, wyd. 3, Wiesbaden 1973 – większość obiektów została jednak umiejscowiona na mapie nieprawidłowo.

9 Podział plemienny przyjęto za G. Białuńskim, *Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku*, KMW 2004, nr 1(243), s. 9-16; granice komornictw w oparciu o *Tabula geographica Episcopatum Warmiensem in Prussia exhibens*, Elbing 1775 (reprint) oraz M. Pollakówna, *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*, Poznań 1953.

1. Barczewko, gm. Barczewo, niem. Alt Wartenburg, (H. Crome nr 73).

Nasyp zwany *Schweden Wall*, miał przebiegać w lesie *Königreich Wald* w pobliżu Jeziora Wadąg w odległości 2 km na zachód od Barczewka¹⁰. Po raz pierwszy obiekt był wzmiankowany w 1825 r. pod nazwą *Landwehr*¹¹. Nazwa obiektu *Schweden Wall* pojawia się na niektórych sztabówkach niemieckich z ostatnich lat okresu międzywojennego¹². Przed I wojną światową wał był doskonale zachowany. Jego długość sięgała 700 m i przebiegał on po linii północ-południe. Szerokość podstawy obiektu wynosiła ok. 6, natomiast wysokość od wschodu 4 m, zaś od zachodu 2 m¹³. Później wał był niszczone przez okolicznych rolników. W sprawie ratowania stanowiska interweniował w 1929 r. między innymi Carl Engel. Zwrócił on uwagę, że obiekt był już częściowo rozorany. Jego starania i troska miały na celu powstrzymanie miejscowej ludności przed dalszym niszczeniem zabytku. Nie przyniosły one jednak efektu i jeszcze przed II wojną światową wał prawdopodobnie został całkowicie zniszczony¹⁴. Podczas weryfikacji terenowych wiosną 2006 r. nie stwierdziłem po „*Landwerze*” żadnych pozostałości¹⁵. Po otrzymaniu z archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie mapki sztabowej wykonanej przez C. Engla¹⁶, na której zaznaczono dokładny przebieg wału podłużnego udało mi się w grudniu 2007 r. ustalić jego umiejscowienie w terenie. Ślady po wale podłużnym są jeszcze nieznacznie widoczne w lesie między Jeziorem Wadąg a szosą Barczewko-Słupy. Miejscami widać pozostałości po fosach, nasyp jest całkowicie wyrównany z powierzchnią ziemi. Na odcinku północnym między szosą i niewielkim leśnym bagnem po stanowisku nie pozostał żaden ślad. Położenie obiektu wskazuje, że pełnił on rolę informacji granicznej (być może również funkcję militarną), ponieważ znajdował się na pograniczu komornictw olsztyńskiego i barczewskiego

---

10 E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen*, Glogau-Berlin 1908, s. 6.

11 H. Crome, *Langswälle...*, s. 88.

12 *Allenstein – Heilsberg – Sensburg, Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Grossblatt 29*, Berlin 1939.

13 H. Crome, *Langswälle...*, s. 88.

14 Powyższa dokumentacja znajduje się w archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, sygn. PM-A 060/1.

15 Zweryfikowałem wówczas wał ziemny bez fos o długości ok 40 m i wysokości 1,2 m w pobliżu szosy Barczewko-Różnowo, na zachód od bezimiennego cieku wodnego uchodzącego do Jeziora Wadąg. Nasyp dochodzi bezpośrednio do stromego wąwozu zamykając w ten sposób przejście pomiędzy jarem i dawnym brzegiem Jeziora Wadąg. W odległości ok. 200 m na południowy-wschód od tego wału przy jeziorze widoczne są pozostałości półwyspowego grodziska wczesnośredniowiecznego, które nie zostało odnalezione podczas badań AZP (dokumentacja obszaru 22-62 w zbiorach archiwum WUOZ) przez M. Wielgus. Grodzisko zostało zaznaczone na archeologicznej mapie powiatu olsztyńskiego (L. Fromm, W. Steffel, op. cit.). W dniu 20.04.2006 r. złożyłem do WKZ pismo, w którym poinformowałem o grodzisku położonym na zachód od Barczewka i o przypuszczalnym wale podłużnym.

16 Dokumentacja znajduje się w archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, Burgwallkartei: SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein, Alt Wartenburg).

(wartemborskiego).¹⁷ Nie jest wykluczone wcześniejsze pochodzenie wału, ponieważ był on usytuowany najpewniej na kresach dawnych ziem pruskich *Berting* i *Gunelauke* wchodzących w skład Galindii¹⁸.

2. Bartołty Małe, gm. Barczewo, niem. Klein Bartelsdorf, (H. Crome nr 69)¹⁹.

W lesie, w odległości około 1,5 km na wschód od Bartołtów Małych znajdują się dwa równoległe względem siebie sytuowane odcinki wału podłużnego. Zdaniem H. Crome, na wschód od wspomnianych obiektów istniał jeszcze jeden wał położony równoległe do nich²⁰. Został on również zaznaczony na mapie archeologicznej powiatu olsztyńskiego razem z pozostałymi dwoma odcinkami²¹ oraz na mapkach sztabowych wykonanych przez L. Fromma²². Podczas badań powierzchniowych prowadzonych w ramach AZP w 1984 r. ustalono przebieg dwóch pierwszych odcinków. Długość nasypów wynosiła wówczas odpowiednio 360 m i 645 m²³. Podczas weryfikacji wałów wiosną 2007 r. ustaliłem, że są one poważnie uszkodzone w wyniku prowadzonej tam gospodarki leśnej²⁴. W wielu miejscach wały zostały całkowicie zniwelowane. Często na powierzchni po dawnym nasypie jedyną pozostałością jest tzw. „płaszcz kamienny”.

3. Jonkowo, gm. Loco, niem. Jonkendorf, (H. Crome nr 61).

Wał graniczny *Grittengrucz*, był po raz pierwszy wzmiankowany już w 1345 r., w dokumencie lokacyjnym wsi Jonkowo²⁵. Miał on znajdować się w pobliżu jeziora

---

17 *Tabula geographica Episcopatum Warmiensem ...*; M. Pollakówna, op. cit., Poznań 1953, s. 151-156.

18 Por. G. Białuński, op. cit., s. 9-16.

19 Powyższe stanowisko w katalogu H. Crome zostało przyporządkowane miejscowości Kierzbuń (niem. Kirschbaum), nr 69. W dokumentacji AZP (23-65) wały włączono do sołectwa Bartołty Wielkie (st. nr 23-65/14 1,2). W niniejszej pracy wyodrębniono stanowisko od miejscowości Kierzbuń ponieważ stanowi ono odrębny obiekt. Wały zostały podporządkowane do Bartołtów Małych w związku z tym, że jest to najbliższa miejscowość.

20 H. Crome, *Langswälle...*, s. 88.

21 L. Fromm, W. Steffel, op. cit.

22 Dokumentacja znajduje się w archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, Burgwallkartei: SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein, Kirschbaum).

23 G. Iwanowska, dokumentacja obszaru AZP (23-65); A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski, op. cit., s. 136.

24 Obydwa odcinki wałów zostały wpisane w 2002 r. do rejestru zabytków archeologicznych – teczka C-263 w zbiorach archiwum WUOZ. Mimo wszystko zabieg ten nie uchronił zabytków przed zniszczeniem.

25 *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (dalej: CDW), wyd. v. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Mainz-Leipzig 1864, t. 2, nr 53.

*Rauthschoys*²⁶. Zdaniem H. Crome położenie wału było nie do ustalenia²⁷. Potwierdziła to również moja weryfikacja terenowa przeprowadzona w okolicy dawnego Jeziora Warkalskiego oraz na wschód od Jonkowa. Przed przybyciem Krzyżaków okolice obecnego Jonkowa były położone na wschodnim krańcu pogezańskiej ziemi *Gudikus*. W związku z powyższym wał *Grittengrucz* mógł pochodzić jeszcze z czasów plemiennych²⁸.

4. Kielary, gm. Stawiguda, niem. Kellaren, (H. Crome nr 64).

Stanowisko znajduje się między szosą: Olsztyn-Butryny, a Jeziorem Kielarskim w pobliżu leśniczówki Zazdrość. Jest to wał podłużny o długości ok. 150 m złożony z dwóch równoległych odcinków, z dwoma fosami po obu stronach każdego z nich. Wysokość wału dochodzi do 1,5 m wysokości, szerokość podstawy sięga 6-7 m, co jest zbieżne z wymiarami podanymi przez H. Crome. Oba pasma nasypów oddalone są od siebie o 8 metrów²⁹ i przebiegają od południowego-zachodu w kierunku północnego-wschodu. Według niemieckich historyków wały zostały wzniesione dla ochrony od południa zameczku w Bartągu³⁰. Zdaniem H. Crome wał w Kielarach biegł dalej na północny-wschód; brak jest jednak potwierdzenia kontynuacji nasypów w terenie, chociaż przypuszczalny jego przebieg został zaznaczony na mapie sztabowej L. Fromma³¹. Również na tej mapce zaznaczone zostały wały znajdujące się przy północno-wschodnim krańcu Jeziora Kielarskiego, związane z wczesnośredniowiecznym grodem *Castrumo*. Niewykluczone jest również pochodzenie umocnień jeszcze z czasów plemiennych i zbudowanie ich dla zabezpieczenia południowych

---

26 Wg. M. Biolik, *Die Namen der Stehenden Gewässer im Zuflussgebiet des Pregel und im Einzugsbereich der Zuflüsse zur Ostsee zwischen Pregel und Memel (Nazwy wód stojących dorzecza Pregoly i dopływów Bałtyku między Pregolą a Niemnem)*, Stuttgart 1993, s. 211-212 jest to Jezioro Redykajny położone na wschód od Jonkowa. Niewykluczone, że nazwa *Rauthschoys* dotyczy nieistniejącego Jeziora Warkalskiego, znajdującego się między Jonkowem i Warkałami, por. M. Pospiszyłowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, Olsztyn 1990, s. 158 i 177.

27 H. Crome, *Langswälle...*, s. 87

28 CDW , t. 2, nr 53; por. G. Białuński, op. cit., s. 8-9, 16.

29 W trakcie badań AZP obszaru 26-61 przeprowadzonych w 1998 r. M. Wielgus i J. Wysocki zlokalizowali wał, jednak błędnie wykonali jego pomiary z których wynika, że nasypy mają 4 m wysokości, 15 m szerokości przy podstawie, natomiast przestrzeń między pasmami wałów wynosi 20 m. Podane w badaniach AZP wymiary nie mają potwierdzenia w rzeczywistości. W 1998 r. ówczesny WKZ J. Wysocki w notatce służbowej zaznaczył, że obiekt należy wpisać do rejestru zabytków i w miarę możliwości przeprowadzić badania sondażowe. Stanowisko ostatecznie nie zostało wpisane, co skutkuje obecnie niszczeniem obiektu w wyniku prowadzonej działalności leśnej, o czym w dalszej części artykułu, patrz przypis 33.

30 Patrz: E. Hollack, op. cit., s. 66; H. Crome, *Langswälle...*, s. 87.

31 Dokumentacja znajduje się w archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, Burgwallkartei: SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein, Kellaren).

rubieży ziemi *Berting*³². Wiosną 2005 r. na terenie wałów powstała szkółka leśna³³. Po przeprowadzonych pracach leśnych realizowanych na obiekcie archeologicznym stwierdziłem na powierzchni liczne pozostałości spalenizny pochodzące prawdopodobnie z wnętrza wałów. Zniszczona została również fosa w południowym odcinku wału, którą użyto do przechowywania sadzonek.

5. Kierzbuń³⁴, gm. Barczewo, niem. Kirschbaum, (H. Crome nr 69).

Pojedynczy wał podłużny położony w odległości 1 km na północny-wschód od Kierzbunia. Wał rozpoczyna swój bieg w pobliżu skrzyżowania z drogą gruntową prowadzącą do Marcinkowa i przebiega dalej wzdłuż drogi na Pirki na linii: wschód-zachód, z nieznacznym odchyleniem w kierunku północno-wschodnim. Długość obiektu wynosi 285 m, szerokość podstawy ok. 7 m, zaś wysokość waha się w granicach 0,5-2,5 m³⁵. Na jego wschodnim krańcu położony jest duży głaz. Na nasypie znajdują się wykroty po przewróconych drzewach. W marcu 2007 r. przy korzeniach wrosniętego w nasyp drzewa, w

---

32 W odległości ok. 300 m na północny-zachód od wałów podłużnych położona jest umocniona osada wczesnośredniowieczna, która została przez E. Hollacka nazwana *Castrumo*. Stanowisko znajduje się w pobliżu tzw. „Źródeł kielarskich” i było dodatkowo na obrzeżach wzmocnione nasypem. W jego pobliżu znajdowało się cmentarzysko wczesnośredniowieczne. Powyższa dokumentacja została opracowana przez E. Hollacka oraz L. Fromma i znajduje się w archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, sygn. PM-A 1712/1 Burgwallkartei: SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein, Kellaren).

Notabene *Castrumo* zajmowało większy obszar niż przedstawiony w dokumentacji archiwalnej. Od strony południowej było ograniczone niewielkim parowem, przy którym wybudowano w 2002 r. leśny parking. Powyższa osada nie została znaleziona w trakcie badań AZP, obszar 26-61, chociaż naniesiono ją na mapę archeologiczną powiatu olsztyńskiego (L. Fromm, W. Steffel, op. cit.). Od strony północnej *Castrumo* zabezpieczał wał, którego relikty są jeszcze czytelne na kulminacji wzgórza, na długości ok. 80 m. Bezpośrednio na północ od niego znajdowała się sucha fosa, której pozostałości są doskonale widoczne na długości ok. 140 m. L. Fromm zaznaczył fosę na mapce sztabowej jako wał podłużny. Podczas badań powierzchniowych AZP realizowanych przez M. Wielgus i J. Wysocki nasyp na kulminacji wzgórza i fosę również uznali za wał podłużny. W sierpniu 2006 r. w południowej części *Castrumo*, gdzie został utworzony parking leśny (całość obszaru została wyrównana i wyłożona betonowymi płytami), natknąłem się na liczne fragmenty wczesnośredniowiecznych naczyń glinianych. Sprawę zgłosiłem w dniu 11.08.2006 r., na piśmie, do WUOZ wraz z załączonym znalezionym na miejscu materiałem zabytkowym, jednak nie zostały podjęte przez urząd żadne kroki.

33 W marcu 2005 r. stwierdziłem, że teren na którym przebiegają wały został ogrodzony i przygotowany pod uprawę leśną. Wcześniej dokonano wycięcia lasu i wykarczowane zostały pnie drzew. Sprawę niszczenia wałów niezwłocznie zgłosiłem do WUOZ w Olsztynie. W trakcie pracy nad artykułem odwiedziłem kilkakrotnie w 2007 r. stanowisko i zauważyłem, że nie zaniechano uprawy leśnej na tym obiekcie archeologicznym.

34 A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski, op. cit., s. 133-140. Podczas badań AZP w 1984 r. wał został przypisany do miejscowości Bartoły Wielkie (w dokumentacji stanowiska oznaczone zostały jako 23-65/16). Obiekt w 2002 r. został wpisany do rejestru zabytków archeologicznych,teczka C – 262 w zbiorach WUOZ.

35 A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski, op. cit., s. 135. Wymiary wału podane w tym artykule mają potwierdzenie w terenie. Zupełnie niezrozumiały jest dla mnie zapis informujący, że długości nasypu wynosi 44 m, jaki został podany w decyzji administracyjnej odnośnie wpisu tego obiektu przez WZK do rejestru zabytków archeologicznych (Archiwum WUOZ, Teczka C-262).

obrywie ziemnym zauważyłem pasmo spalenizny pochodzące z drewnianej konstrukcji obiektu.

6. Kierzliny, gm. Barczewo, niem. Kirschlainen, (H. Crome nr 71).

Wał podłużny znajduje się między jeziorami Kiermas i Kierzlińskim i stanowi obecnie granicę gruntów wsi Krupolin i Kierzlin. Jego długość sięga ok. 700 m³⁶ i jest on przecięty przez drogę z Barczewa do Prejłowa. Wschodni fragment wału jest w znacznym stopniu uszkodzony w wyniku założenia na koronie nasypu metalowego ogrodzenia. Na tym odcinku została zasypana południowa fosa, czego efektem jest całkowite zrównanie nasypu z przyległym terenem. Od strony północnej wysokość wału waha się w granicach 1-1,5 m. Dużo lepiej zachował się jego zachodni odcinek: na całej długości wysokość nasypu wynosi 1,5 m od północy i 1 m od południa. Szerokość podstawy nasypu wynosi ok. 6 m, zaś korony waha się w granicach 1,5 – 2,5 m. W pobliżu drogi Barczewo-Prejłowo wał jest porośnięty drzewami i krzewami, na pozostałym obszarze przebiega przez łąkę. Całkowicie niewidoczne są fosy, które prawdopodobnie zostały zasypane w wyniku prowadzonej w bezpośredniej okolicy wału gospodarki rolnej. Zauważalne jest, że na całej jego długości czoło zwrócone jest w kierunku północnym, co raczej wyklucza jego rolę jako umocnienia wybudowanego w celu ochrony przed najazdami litewskimi w XIV w. Możliwe jest, że rodowód wału jest wcześniejszy i miał on za zadanie zabezpieczenie osadnictwa pruskiego w okolicy grodu w Jedzbarku od strony północnej³⁷. Stanowisko zostało naniesione na mapy stanowisk archeologicznych Prus Wschodnich E. Hollacka³⁸ i powiatu olsztyńskiego L. Fromma, W Steffela³⁹. Zdaniem H. Crome wał miał mieć kontynuację do krańca północnego brzegu Jeziora Umląg⁴⁰ - nie znajduje to jednak potwierdzenia na mapkach sztabowych tego obiektu wykonanych przez L. Fromma⁴¹, jak i w terenie. Wał podłużny w Kierzlinach został wpisany w 1997 r. do rejestru zabytków archeologicznych⁴².

---

36 H. Crome, *Langswälle...*, s. 88.

37 R. Klimek, op. cit., s. 115-116.

38 E. Hollack, op. cit., mapa *Vorgeschichtliche Übersichtskarte von Ostpreussen*. W publikacji brak jest charakterystyki stanowiska.

39 L. Fromm, W. Steffel, op. cit.

40 H. Crome, *Langswälle...*, s. 88.

41 Archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, Burgwallkartei: SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein, Mokainen).

42 Archiwum WUOZ,teczka C-232. Nie mają potwierdzenia wymiary nasypu jakie są zawarte w treści decyzji administracyjnej: 2,5 m wysokości i 25 m szerokości (sic!). Nie dokonano pomiaru długości wału. W dokumentacji AZP stanowisko jest oznaczone 23-63/10.

7. Leszno, gm. Barczewo, niem. Leschnau.

Wał z Leszna nie został wzmiankowany przez H. Crome. Obiekt do niedawna całkowicie nieznan. Przebiega on w lesie, w odległości około 1,5 km na wschód od Leszna, wzdłuż dawnej granicy warmińskiej na długości ok. 270 m. Jego szerokość sięga 4 m, zaś wysokość dochodzi do 0,5 m⁴³. Po obu stronach nasypu widoczne są płytkie fosy. Przepuszczalnie został on usypany w celu oznaczenia terytorium dominium warmińskiego. W niemieckiej literaturze przedwojennej istnieje informacja o wale znajdującym się na wschód od wsi Rummy (czyli na zachód od Leszna), który został zaznaczony na granicy na mapie z 1595 r. Niewykluczone jest, że powyższa wzmianka dotyczy właśnie wału podłużnego w Lesznie⁴⁴.

8. Łęgajny, gm. Barczewo, niem. Lengainen, (H. Crome nr 72).

Wał podłużny miał przebiegać na północ od wsi między jeziorami Wadąg i Kiermas na długości ok. 8 km. W notatce z dnia 28.11.1929 r. L. Fromm napisał, że wał jest zaorany i jest nie do rozpoznania⁴⁵. Również H. Crome uznał jego położenie za niemożliwe do ustalenia⁴⁶. W polskiej literaturze archeologicznej istnieje jednak błędne przeświadczenie o zachowaniu się wału podłużnego w Łęgajnach do obecnych czasów⁴⁷. Żadne pozostałości nasypu nie zostały znalezione podczas badań prowadzonych w ramach AZP⁴⁸, oraz podczas moich penetracji terenowych w okolicy Łęgajny. Ciekawe jest określenie zawarte przez H. Crome wobec tego obiektu jako *der Lange hagen*⁴⁹, co przemawia również za przesieką. Pierwsza udokumentowana nazwa wsi *Langene*⁵⁰ z 1364 r. może wskazywać na przebieg w pobliżu osady tego typu umocnienia. Istnienia przesieki i wału podłużnego należałoby upatrywać w związku z przebiegiem w pobliżu „dawnej drogi wojennej” zwanej *Heerweg*

---

43 R. Klimek, op. cit., s. 118.

44 H. Gollub, *Die Kreis Ortelsburg zur Ordenszeit*, Prussia t. 26, 1922/23-25, s. 273 oraz E. Kowalczyk, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa 2003, s. 251.

45 Powyższa dokumentacja znajduje się w archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, sygn. PM-A 060/1.

46 H. Crome, *Langswälle...*, s. 88.

47 R. Odoj, *Z pradziejów powiatu olsztyńskiego*, w: *Szkice olsztyńskie*, Olsztyn 1967, s. 20; później ten sam błąd powtórzyli: J. Ptak, *Wojskowość średniowiecznej Warmii*, Olsztyn, 1997, s. 125 i Ł. Okulicz-Kozaryn, *Życie codzienne Prusów i Jaćwiągów w wiekach średnich*, Warszawa 1983, s. 208.

48 Por. AZP (dokumentacja obszaru 23-62).

49 H. Crome, *Langswälle...*, s. 72, 79 i 88.

50 CDW, t. II, nr 366. Zdaniem A. Pospiszylowej, nazwa wywodzi się od bałtyckich nazw terenowych: pruskiego *lingo*, litewskiego *lenge*, polskie *łęg* (A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn, 1987, s. 86-87). Z powyższą tezą nie zgadzam się i podobnie jak H. Crome skłaniam się ku przypuszczeniu o pochodzeniu nazwy wsi od średniowiecznej przesieki. Zdaniem E. Kowalczyk nazwa *Langene* może pochodzić również od „poręby” (informacja przekazana autorowi przez E. Kowalczyk).

oraz jej zabezpieczeniem. Trasą tą przybyli Litwini w 1354 r. podczas najazdu na Barczewko⁵¹. Szlak ten wspomina też dokument z 1388 r.⁵². Również wzmianka z 1364 r. o karczmie w Łęgajnach sugeruje o roli komunikacyjnej tej miejscowości⁵³.

9. Nerwik⁵⁴, gm. Purda, niem. Nerwigk, (H. Crome nr 67).

W lesie w odległości około 2 km na wschód od wsi i na południe od Jeziora Ardung znajduje się wał podłużny. Składa się on z dwóch odcinków położonych na linii północ-południe, które zostały w niniejszej pracy określone jako „A” i „B”. Odcinek „A” przebiega na długości 360 m. Rozpoczyna swój bieg przy leśnym wąwozie i po 120 m dochodzi do drogi gruntowej: Nerwik-Rumy. Od wspomnianej drogi wał biegnie przez las sosnowy w kierunku północnym na długości 240 m, zaś jego zakończenie znajduje się przy dawnym bagnie. Wał składa się z nasypu, który miejscami osiąga wysokość 1,8 m. Po jego obu stronach występują fosy. Szerokość podstawy wynosi 6 m, zaś korony 2 m. Odcinek „B” oddalony jest od odcinka „A” o około 200 m i stanowi jego kontynuację na północ od bagna. Przebiega on na długości około 400 m i kończy się na skraju stromej skarpy opadającej do Jeziora Ardung. Dobrze zachowany jest jedynie północny fragment wału mierzący ok. 80 m długości, gdzie wysokość nasypu od strony wschodniej sięga 1,5 m⁵⁵. W tej części obiektu w czerwcu 2005 r. znaleziony został fragment naczynia glinianego⁵⁶. Odcinek „B” na długości ok. 300 m został prawie całkowicie zniwelowany w wyniku założenia na nim kilka lat temu szkółki leśnej⁵⁷.

---

51 *Scriptores rerum Prussicarum* (dalej SRP), wyd. von T. Hirsch, M. Toeppen, t. 2, Lipsk 1863, s. 520; Wigandi Marburgensis, *Chronicon seu annales*, Poznań 1842, s. 96-99.

52 CDW, t. III, nr 218. Trasa przebiegu *Heerweg* przechodziła obok *Samplot*, - Samplątkowego Bagna - obecnie podmokłych łąk położonych na wschód od jeziora Umląg, w pobliżu Mokin, patrz: E. Kowalczyk, *Z dziejów jednego błędu. Na marginesie badań nad drogami pogranicza mazowiecko-pruskiego*, KMW 1999, nr 2 (224), s. 261-262.

53 CDW, t. II, nr 366.

54 Według H. Crome, *Langswälle...*, s. 88, był to jeden wał podłużny ciągnący się z przerwami wokół Jeziora Ardung. Wydaje się jednak, że odcinki położone na południe od jeziora i na północ od niego tworzą dwa osobne systemy umocnień liniowych. Stąd rozdzielenie na dwa osobne stanowiska.

55 R. Klimek, op. cit., s. 112.

56 Ceramikę znalazł mieszkaniec Nerwika pan Grzegorz Peplowski. Obecnie znajduje się ona w zbiorach WUOZ w Olsztynie.

57 Żaden z odcinków wału w Nerwiku nie został zlokalizowany w roku 1980 i w 1986 podczas badań AZP (dokumentacja obszaru 24-64). prowadzonych przez W. Nowakowskiego i M. Wielgus. W dniu 29.06.2005 r. złożyłem do WUOZ w Olsztynie pismo informujące o istnieniu wałów podłużnych w lesie przy Jeziorze Ardung, które nie zostały zlokalizowane podczas badań AZP. Wspomniałem dodatkowo o ich niszczeniu w związku z prowadzoną tam gospodarką leśną oraz o wałach podłużnych w Odrytach i w Lesznie, które również zostały omówione w tym opracowaniu. Pracownicy WUOZ nie podjęli w tej sprawie żadnych działań.

10. Nerwik⁵⁸, gm. Purda, niem. Nerwig, (H. Crome nr 67).

Jest to wał podłużny złożony z trzech odcinków położonych na północ od Jeziora Ardung. Odcinek „A” jest długi na 180 m i przebiega na linii północ-południe. Od strony wschodniej widoczna jest sucha fosa, szerokość podstawy nasypu wynosi 5 m. Nasyp na całej długości poważnie ucierpiał w skutek prowadzonych prac leśnych. Obecny teren jego przebiegu porasta młodnik. Długość odcinka „B” wynosi 270 m, zaś szerokość podstawy nasypu 5 m⁵⁹. Powyższy odcinek nie był odnotowany w materiałach archiwalnych opracowanych przez L. Fromma⁶⁰. Nietypowe, jak dla wałów podłużnych, jest usypanie odcinków „A” i „B”, które przebiegają na kulminacji wzniesienia. Odcinek „B” położony jest równoległe do brzegu Jeziora Ardung, ponad starym leśnym duktem, co skłania do przypuszczenia, że mógł zabezpieczać szlak komunikacyjny, lub w połączeniu z odcinkiem „A” tworzyć obozowisko⁶¹. Ostatni z odcinków „C” rozpoczyna się przy północno-wschodnim krańcu jeziora i przebiega na linii północ-południe do bagna leśnego, przy którym kończy swój bieg. Całkowita jego długość wynosi 280 m, szerokość podstawy 4 m, zaś wysokość waha się w granicach 0,5 – 0,7 m. Miejscami wał jest całkiem rozmyty w wyniku erozji⁶². Żaden z powyższych odcinków nie został zlokalizowany podczas badań AZP⁶³.

11. Nowa Kaletka, gm. Purda, niem. Neu Kaletka.

Wał podłużny w pobliżu zachodniego brzegu Jeziora Gim został zarejestrowany na mapie S. Suchodolskiego z około 1705 r. jako *Alte wall*⁶⁴. Obiekt nie został ujęty w katalogu H. Crome. Wał znajdował się między miejscowościami Nowa Kaletka i Zgniłocha⁶⁵. Przebiegał od południowo-zachodniego krańca Jeziora Gim w kierunku południowo-wschodnim, gdzie kończył swój bieg w pobliżu Zgniłochy. Moje weryfikacje terenowe w listopadzie 2007 r. nie potwierdziły istnienia pozostałości wału.

12. Nowa Wieś, gm. Purda, niem. Neu Bartelsdorf, (H. Crome nr 63).

---

58 Patrz przypis 54.

59 R. Klimek, op. cit., s. 112-113.

60 Dokumentacja znajduje się w archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, sygn. PM-A 1309/1 oraz katalog Burgwallkartei: SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein, Nerwig). Powyższy odcinek wału odkrył R. Klimek w październiku 2004 r.

61 R. Klimek, op. cit., s. 119.

62 Ibidem, s. 113.

63 Patrz przypis 57.

64 E. Kowalczyk, *Wały podłużne na mapie granicy mazowiecko-pruskiej Samuela Suchodolskiego*, Światowit t. 4 (45), 2002 (2004), fasc. B, s. 162 i plansza nr 15.

65 W czasie prac nad mapą S. Suchodolskiego powyższe wsie jeszcze nie istniały.

W lesie na wschód od wsi w pobliżu Jeziora Duża Czerwonka miał znajdować się wał podłużny. Przebiegał on od północnego-wschodu w kierunku południowego-zachodu. Według informacji pochodzącej z 1825 r. miał on około 700-800 m długości i prawie 1 m wysokości. Zdaniem H. Crome jego położenie było niepewne i już nie do udowodnienia⁶⁶. Podczas weryfikacji terenowych prowadzonych jesienią 2005 r. również nie odnalazłem w wskazanym terenie wału podłużnego. W miejscu opisanym przez H. Crome znajduje się natomiast nasyp, który stanowił dziewiętnastowieczną granicę działu leśnego⁶⁷.

13. Odryty⁶⁸, gm. Barczewo, niem. Odritten, (H. Crome nr 70).

Wał podłużny zwany *Szwedzkim szajcem* położony jest w lesie na wschód od Odryty pomiędzy jeziorami Dłużek i Raks. Według H. Crome jego długość sięgała ok. 400 m, szerokość podstawy wynosiła 5 m, zaś wysokość wahała się w granicach 1 – 1,8 m⁶⁹ co świadczy, że do naszych czasów wał nie uległ zniszczeniu. Początek nasypu znajduje się przy południowo-wschodnim brzegu Jeziora Dłużek w odległości 15 m od leśnej drogi. W północnej części wał osiąga wysokość 1 m, zaś po obu jego stronach widoczna jest fosa. W środkowej części nasyp został na długości 9 m całkowicie rozkopany. Przepuszczalnie zniszczenie obiektu miało miejsce w czasach nowożytnych. Najbardziej okazałe rozmiary wał osiąga w swoim południowym biegu gdzie wysokość nasypu od strony wschodniej przekracza 1,5 m, zaś od zachodu wynosi 1 m. Szerokość podstawy obiektu waha się w granicach 5-6 m. W tej części widoczna jest od strony wschodniej nieco głębsza fosa niż od zachodu. Wał kończy swój bieg w odległości ok. 150 m od północnego brzegu zarastającego Jeziora Raks⁷⁰. Stanowisko nie zostało zweryfikowane podczas badań AZP⁷¹. H. Crome wspominał również o krótkim odcinku wału o długości 34 m. przebiegającego równoległe do

---

66 H. Crome, *Langswälle...*, s. 87.

67 Na błędne klasyfikowanie przez niektórych archeologów podczas badań powierzchniowych dziewiętnastowiecznych granic działów leśnych jako średniowiecznych wałów podłużnych zwróciła uwagę E. Kowalczyk. Sprawa dotyczyła dokumentacji obszaru AZP 31-63 oraz 32-63, gdzie za wały podłużne wzięto podziały leśne posiadające dodatkowe kopczyki graniczne, zob. E. Kowalczyk, *Dzieje granicy...*, Warszawa 2003, s. 227.

68 Wał podłużny w Odrytach został przez M. Wielgus w dokumentacji AZP (obszar 24-64) przypisany do miejscowości Jedzbark. Z karty obiektu można dowiedzieć się, że stanowisko wzmiankowane było w literaturze, jednak nie zweryfikowano go w terenie.

69 H. Crome, *Langswälle...*, s. 88.

70 A. Pospiszylowa napisała o akwenu Raks „dawniej jezioro, dziś łąki”, co nie znajduje potwierdzenia, pochodzenie nazwy natomiast porównuje z litewskim *rakti*, co miało oznaczać „ryć”, „wygrzebywać” (A. Pospiszylowa, op. cit., Olsztyn 1990, s. 157-158). Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak pochodzenie nazwy jeziora od pruskiego *raks*, co znaczyło rak; por. M. Klussis, *Słownik odbudowanego języka pruskiego*, Kowno 2007, s. 162; Idem, *Lexicon borussicum vetus*, Kowno 2007, s. 181 oraz R. Klimek, op. cit., s. 115. Jezioro Raks pierwszy raz było wzmiankowane w 1364 r. pod nazwą *Raxow* w CDW, t. II, nr 357.

71 M. Wielgus, dokumentacja obszaru AZP 24-64.

głównego nasypu i położonego bardziej na północ⁷². Obiekt ten nie istnieje na mapie sztabowej wału podłużnego w Odrytach wykonanej przez L. Fromma⁷³.

14. Parleza Wielka⁷⁴, gm. Biskupiec, niem. Gross Parlösen, (H. Crome nr 76).

Wał podłużny w Parlezie Wielkiej po raz pierwszy w źródłach kartograficznych pojawił się jako *Alte wall* na mapie S. Suchodolskiego pochodzącej z ok. 1705 r. Został on na niej przedstawiony jako wał podwójny (?) składający się z dwóch równolegle biegnących obok siebie odcinków⁷⁵. W identyczny sposób opisał go H. Crome⁷⁶. Podczas prowadzonych badań AZP stwierdzono z kolei, że wał ten składa się z jednego nasypu i dwóch fos po obu jego stronach⁷⁷. Potwierdzają to również moje weryfikacje terenowe. Wał przebiega w lesie między Parlezą Wielką i Zabrodziem, równolegle do dawnej granicy dominium warmińskiego. W Parlezie Wielkiej nasyp rozpoczyna się przy rzece Dymmer, w odległości ok. 300 m na południe od wczesnośredniowiecznego grodziska⁷⁸. Obiekt ma długość 2250 m, wysokość jego waha się w granicach 1-1,5 m, szerokość podstawy nasypu wynosi od 2,5 do 4

---

72 Weryfikacje terenowe prowadzone w grudniu 2005 r. przez autora nie potwierdziły aby na północ od głównego odcinka miał przebiegać dodatkowy wał. Niewykluczone, że obiektem tym jest zniszczony nasyp o długości ok. 34 m położony ok. 70 m na południe od głównego wału w pobliżu drogi leśnej i Jeziora Raks. W przypuszczalnej fosie umiejscowiony został w czasie II wojny światowej okop, co doprowadziło do zniszczenia obiektu i trudno jednoznacznie dziś stwierdzić, czy było to stanowisko wspomniane przez H. Crome.

73 Archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, Burgwallkartei: SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein, Odritten).

74 W katalogu H. Crome wał podłużny figuruje pod nazwą Bischofsburg (obecnie Biskupiec). W trakcie badań AZP stanowisko zostało przyporządkowane do Parlezy Wielkiej (gm. Biskupiec), dokumentacja AZP, obszar 23-65, 23-66. Na błędy w lokalizacji obiektów w trakcie badań AZP, gdy stanowisko archeologiczne przebiega przez teren dwóch lub więcej obszarów zwróciła uwagę E. Kowalczyk. Podaje między innymi jako przykład tego typu nieścisłości wał w Parlezie Wielkiej; zob. E. Kowalczyk, *Dzieje granicy ...*, s. 261.

75 E. Kowalczyk, *Wały podłużne na mapie.....*, s. 162 oraz plansza nr 16.

76 H. Crome, *Langswälle...*, s. 88-89.

77 Zdaniem E. Kowalczyk prawdopodobnie S. Suchodolski mógł w ten sposób zaznaczyć fosy po obu stronach wału. Tego typu błąd został wychwycony w przypadku wału podłużnego w Olędrach (gm. Wielbark), zob. E. Kowalczyk, *Systemy obronne wałów podłużnych ...*, s. 141.

78 E. Hollack, op. cit, s. 73; H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreussens*, „Prussia”, t. 33, 1939, s. 275; H. Crome, *Karte und Verzeichnis der vor und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen*, „Altpreussen”, 1937, z. 3, s. 120. W powyższych artykułach autorzy błędnie podporządkowali grodzisko do powiatu szczywieńskiego (Kreis Ortelsburg), zamiast do powiatu reszelskiego (Kreis Rössel). Obiekt znajdował się w Parlezie Wielkiej na terenie Warmii biskupiej, w pobliżu granicy. Grodzisko zostało częściowo zniszczone w latach dziewięćdziesiątych XIX w., w wyniku budowy linii kolejowej Biskupiec-Mrągowo. W latach powojennych w pobliżu założono wytwórnię mas bitumicznych, co spowodowało jego dalszą destrukcję. W roku 1976 przeprowadzone zostały na grodzisku przez W. Ziemińską-Odojową badania ratownicze. Informacja o nich znajduje się w teczce Parleza Wielka, gm. Biskupiec, w zbiorach archiwum MWiM. Za udostępnienie materiałów archiwalnych chciałbym podziękować kierownikowi placówki Panu dr Mirosławowi J. Hoffmannowi.

m⁷⁹. W południowej części przecina go droga krajowa nr 59 z Biskupca do Szczytna i w miejscu tym jest on całkowicie zniwelowany. Umiejscowienie nasypu w pobliżu granicy Warmii biskupiej i zarazem równoległe do niej pozwala wyciągnąć wniosek o jego funkcji obronnej. Nie jest wykluczone dodatkowe zabezpieczenie przez wał przebiegającego w pobliżu szlaku drogowego⁸⁰. Wał podłużny w Parlezie Wielkiej wywarł duże wrażenie na J. M. Guise, który w latach 1826-28 inwentaryzował założenia obronne na ziemiach pruskich⁸¹.

15. Pistki⁸², gm. Dywity, niem. Piestkeim, (H. Crome nr 74).

Wał podłużny w Pistkach znajdował się w odległości około 700 m na południe od majątku⁸³. Długość obiektu wynosiła około 80 m, wysokość wahała się w granicach 0,5 – 1 m, zaś szerokość podstawy dochodziła do 3,5 m. Po obydwu stronach wału znajdowała się fosa⁸⁴. Wał położony był bezpośrednio na południe od leśnej strugi płynącej w parowie zwanym *Piekielkiem*. W miejscu, gdzie skarpa rzeczna nie była wystarczająco stroma usypano wał podłużny, który miał przypuszczalnie zabezpieczać bród rzeczny na dawnym szlaku Pistki-Wopy. Obecnie po stanowisku archeologicznym nie pozostał żaden ślad⁸⁵. Prawdopodobnie jego całkowite zniszczenie było spowodowane prowadzoną w jego obrębie gospodarką leśną.

16. Przykop, gm. Purda, niem. Grabenau, (H. Crome nr 62).

W lesie, w pobliżu tej miejscowości, odnotowano trzy wały podłużne. Według informacji z 1825 r. były one nieznacznie widoczne i wzdłuż każdego z nich ciągnął się rów.

---

79 A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski, op. cit., s. 133-134. Błędnie została zmierzona szerokość podstawy wału, która na całej jego długości waha się w granicach 4-6 m.

80 Pruskie pochodzenie nazwy miejscowej miało przypuszczalnie oznaczać *przełaz*, co było związane z przebiegającym w pobliżu szlakiem komunikacyjnym, patrz M. Pospiszyłowa, op. cit., Olsztyn 1987, s. 113.

81 H. Crome, *Weitere Nachrichten über Johann Michael Guise, den Wegebereiter ostpreussischer Burgwallforschung*, Altpreussen, r. 3 (1938), z. 3, s. 92; M. J. Hoffmann, *Inwentaryzacje założeń obronnych na ziemiach pruskich w pierwszej połowie XIX wieku*, (w:) Opuscula Archaeologica. Opera Dedicata in Profesorem Thaddeum Malinowski (red. Z. Rybczyński, A. Gruszka), Zielona Góra 2007, s. 160.

82 Nazwa Pistki: *Pisdekayme*, *Pisdekayn* jest pochodzenia pruskiego i wywodzi się od wulgaryzmu spokrewnionego z litewskim *pyzda*, co w języku polskim oznacza *waginę* (patrz. M. Pospiszyłowa, op. cit., Olsztyn, 1987, s. 114-115).

83 Ustalono w oparciu o mapkę sztabową L. Fromma, która znajduje się w archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, Burgwallkartei: SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein, Piestkeim); H. Crome nieprawidłowo ustalił położenie wału podłużnego w Pistkach.

84 H. Crome, *Langswälle...*, s. 88. Nieporozumieniem wydaje się opis z literatury powojennej dotyczący stanowiska w Pistach: „dosyć długi wał wchodzący w system obronny chroniący domniemane centrum (chodzi o *Gunelauke* - przyp. R. Klimek) od północnego zachodu” zob. R. Odoj, op. cit., s. 20.

85 Badania AZP obszaru 22-60 prowadzone w 1990 r. przez M. J. Hoffmanna oraz weryfikacja terenowa autora artykułu w grudniu 2007 r.

Już w czasach opracowywania przez H. Crome katalogu położenie ich było trudne do ustalenia i przypuszczalnie nie były już widoczne w terenie⁸⁶. Moje weryfikacje terenowe przeprowadzone jesienią 2005 r. w lasach w okolicy Przykopu nie przyniosły rezultatu. Istnienie w przeszłości wałów podłużnych pozostało do naszych czasów jedynie w nazwie wsi Przykop⁸⁷.

17. Purda, gm. loco, niem. Gross Purden, (H. Crome nr 65).

Na północny-wschód od miejscowości w pobliżu Jeziora Kemno Wielkie, miał znajdować się wał podłużny, który przebiegał od północnego-zachodu w stronę południowego wschodu. Zdaniem H. Crome położenie jego było niemożliwe do ustalenia⁸⁸, co potwierdziły również weryfikacje terenowe autora w kwietniu 2007 r.

18. Rasząg, gm. Barczewo, niem. Raschung, (H. Crome nr 69).

H. Crome wymieniał wał podłużny, który miał się znajdować w lesie, na południe od drogi z Rasząga do Bartoła Małych i przypuszczalnie przebiegał od północnego-wschodu do południowego-zachodu⁸⁹. Położenie jego jest nie do ustalenia. Być może omawiana kwestia dotyczy wspomnianego wcześniej wału nr 7 w Lesznie.

19. Wały, gm. Purda, niem. Wallen, (H. Crome nr 66).

W odległości 1 km na południowy-wschód od dawnego majątku Wały⁹⁰, oraz 1 km na południe od wsi Podlazy, znajduje się wał podłużny. Powyższe stanowisko było inwentaryzowane w latach 1826-28 przez J. M. Guise, który był podobno pod jego wrażeniem⁹¹. Wał rozciąga się na linii północ-południe i rozpoczyna swój bieg w miejscu ujścia bezimiennego ciek wódny do rzeczki wypływającej z jeziora Serwent⁹². Zdaniem H. Crome obiekt w przeszłości ciągnął się dalej w kierunku zachodnim, w stronę bagien, zaś wysokość jego nasypu sięgała 3 m. W katalogu wymiary założenia obronnego zostały określone następująco: 400 m długości, 1-1,2 m wysokości i 5-6 m szerokości przy

---

86 H. Crome, *Langswälle...*, s. 87.

87 M. Pospiszyl, op. cit., Olsztyn 1987, s. 122.

88 H. Crome, *Langswälle...*, s. 87

89 Ibidem, s. 88.

90 Nazwa miejscowości pochodzi od pobliskiego wału podłużnego, M. Pospiszylowa, op. cit., Olsztyn 1987, s. 163.

91 H. Crome, *Weitere Nachrichten über.....*, s. 92; M. J. Hoffmann, *Inwentaryzacje założeń obronnych...*, s. 160.

92 Przypuszczalnie jest to rzeczka *Sirwintis* wzmiankowana w 1362 r. CDW, t. II, nr 333, później w 1364 r. *Sirwinthen*, CDW, t. II, nr 357.

podstawie⁹³. Podczas badań AZP stanowisko zostało zlokalizowane, chociaż nie dokonano jego pomiarów i opisu⁹⁴. Wał składa się z trzech kolejnych odcinków: zachodni położony jest na kulminacji stromej skarpy rzecznej parowu – fragment ten jest dobrze zachowany. Jego długość wynosi 90 m. Środkowy odcinek przebiega na stokach jaru, co w kilku miejscach doprowadziło do całkowitego zaniku wału w wyniku erozji. Nasyp zachowany jest na długości ok. 140 m. Zachodni odcinek znajduje się w dolnej części jaru, w pobliżu strumienia. Długość tego odcinka sięga 90 m. Cały obiekt wraz z przerwami między poszczególnymi odcinkami rozciąga się na długości około 400 m. Na północ od wału, znajdują się relikty przypuszczalnego kopca wartowniczego. Stan zachowania wału podłużnego nie budzi poważnych zastrzeżeń⁹⁵.

Przeznaczenie wałów

Na żadnym z wymienionych w opracowaniu obiektach nie przeprowadzono badań archeologicznych⁹⁶. W związku z tym nie możemy mieć ostatecznej pewności kto był budowniczym poszczególnych wałów. Z pewnością Prusowie znali ten rodzaj umocnień podłużnych⁹⁷, chociaż zdaniem H. Crome nie potrafili oni wznosić wałów podłużnych, natomiast byli oni specjalistami od tworzenia przesiek. Zwyczaj sypania wałów miał pojawić się na ziemi Prusów dopiero wraz z przybyciem osadników niemieckich. Pogląd ten nie ma jednak uzasadnienia. Wały podłużne spotykamy przy założeniach obronnych, które mają pruskie i jaćwieskie pochodzenie. Przykładem mogą posłużyć grodziska w Janikach Wielkich⁹⁸ i Dybowie⁹⁹, w pobliżu których wybudowane zostały wały podłużne. Ze

---

93 H. Crome, *Langswälle...*, s. 87-88. Zdaniem E. Hollacka, op. cit., s. 171 - wały zbudowano w czasach zakonnych.

94 M. Wielgus, dokumentacja AZP (obszar 25-64).

95 Podczas wizyty na stanowisku w grudniu 2007 r. stwierdziłem trzy głębokie wykopy zrobione prawdopodobnie przez dzikie zwierzęta. W jednym z nich zauważyłem drobiny spalonego drewna pochodzącego przypuszczalnie z konstrukcji wału podłużnego. O sprawie poinformowałem pisemnie WUOZ w dniu 10.12.2007 r.

96 W 1883 r. właściciel majątku w Wałach, von Palmowski, rozkopał jeden z obiektów. Podczas amatorskich poszukiwań znalazł miecz i ostrogę, patrz: M. J. Hoffmann, *Grodziska i systemy obronne ziemi olsztyńskiej w średniowieczu*, Kalendarz Olsztyna 2003, Olsztyn 2002, s. 147. Z moich obserwacji wynika, że mógł to być nasyp w Odrytach, który został przekopany na odcinku ok. 9 m. Podczas oględzin obiektu w Wałach nie zauważyłem śladów ingerencji, będących wynikiem amatorskich wykopalisk.

97 E. Kowalczyk, *Stan i potrzeby badań nad umocnieniami podłużnymi w Polsce (z uwzględnieniem dawnego obszaru osadnictwa pruskiego)*, w: *Archeologia Bałtyjska*, Olsztyn 1991, s. 308.

98 W odległości ok. 500 m na północ od grodziska w Janikach Wielkich, gm. Zalewo przebiega wał podłużny z fosami po obu stronach, który odcina dostęp do doliny którą można było się przedostać do założenia obronnego. Wymiary nasypu: ok. 80-100 m długości i 1 m wysokości. Obiekt został zweryfikowany przez archeologa R. Odoja. Informacja o wale znajduje się w archiwum MWiM,teczka Jaśkowo, gm. Zalewo.

wzmianką o pruskim wale podłużnym spotykamy się również w czasie podboju przez Krzyżaków Natangii w 1272 r¹⁰⁰. W przypadku wałów znajdujących się na terytorium dominium warmińskiego z pewnością część z nich zostało wzniesionych przez osadników dla ochrony przed najazdami litewskimi. Często spotykamy się na terenie *dominium* z nakazem budowania umocnień obronnych w celu powstrzymania najeźdźców¹⁰¹. Nie jest wykluczone, że część wałów została zaadoptowana i następnie rozbudowana przez osadników. W tej części dominium warmińskiego największa koncentracja umocnień podłużnych znajduje się przy południowo-wschodnim odcinku granicy. Wały znajdujące się w jej pobliżu zostały usypane równoległe do niej. Możemy tutaj wymienić następujące stanowiska: Nerwik, Leszno, Kierzbuń, Bartoły Małe i Parleza Wielka. Całkowity brak jest tego typu obiektów przy zachodniej granicy Warmii biskupiej. Świadczy to z pewnością o zabezpieczeniu przez te obiekty wschodniej rubieży z uwagi na częste najazdy Litwinów na ziemi dominium warmińskiego. Uwagę przykuwa również fakt, że czoło wymienionych wałów jest skierowane na wschód¹⁰². W czasach plemiennych część z tych wałów mogła zostać wybudowana przez Galindów w celu zabezpieczenia się przed najazdami Jaćwingów¹⁰³.

---

99 W archeologicznej publikacji niemieckiej z okresu międzywojennego opisującej badania na jaćwieskim grodzisku w Dybowie (niem. Diebauen), gm. Świętajno, pow. Olecko na wschód od grodziska w miejscu przewężenia między jeziorami Długim i Stopka (dawniej Zamkowe), zlokalizowany został tzw. *Steinmauer* (kamienny mur), C. Engel, *Betrachtungen zur Ostpreussischen Burgwallforschung*, „Alt Preussen”, r. 3, 1935, z. 4, s. 98-104. W listopadzie 2006 r. stwierdziłem, że *Steinmauer* jest kamienno-ziemnym wałem podłużnym odcinającym dostęp do jaćwieskiego założenia obronnego.

100 *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Urtengange der Ordensherrschaft* (dalej SRP), t. 1, Lipsk 1861, s. 116-117; Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi pruskiej*, Toruń 2004, cz. III, rozdz. 133, s. 121. Zdaniem C. Beckherra opis zawarty w kronice dotyczył pozostałości umocnień jakie jeszcze 1879 r. istniały w pobliżu b. Pilzen na zachód od Pr. Eylau (obecnie Bagrationowsk). Wiązał je ze staropruskim przedmurzem broniącym dostępu do Natangii, patrz C. Beckherrn, *Das „propugnaculum in introitu terre Natangie” der Chronik des Dusburg (pars III, c. 133)*, „Altpreussische Monatsschrift” t. 23, 1886, s. 295 i n.; H. Crome, *Langswälle...*, s. 83, nr katalogowy wału 24. Na C. Beckherra powoływał się H. Łowmiański również uznając umocnienie za wał podłużny z okresu plemiennego, por. H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 2, Wilno 1932, s. 208, przyp. 2.

101 A. Bittner-Wróblewska i A. Piotrowski, op. cit., s. 239 - błędnie postawili tezę wykluczającą jako budowniczych wałów biskupstwo warmińskie, sugerując ich militarną podległość wobec Krzyżaków. Zdaniem autorów były to uprawnienia zagwarantowane wyłącznie dla Zakonu. Brak jest w źródłach pisanych informacji na temat budowy wałów podłużnych w południowej części dominium warmińskiego, jednak często spotykamy się z zobowiązaniem mieszkańców niektórych wsi wobec biskupstwa do budowy przesiek. Przykładem jest wieś Tłokowo w której przywileju lokacyjnym napisano, że znajduje się w pobliżu zasieków (*indagines*) zob. CDW, t. 1, nr 186; M. Toeppen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, Olsztyn 1998, s. 86.

102 Por. A. Bittner-Wróblewska, A. Piotrowski, op. cit., s. 137; R. Klimek, op. cit., s. 114. W przypadku wału w Lesznie wykopy po obu stronach są jednakowej głębokości.

103 Problematykę wyniszczenia Galindów przez Jaćwingów omówił J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. II, 1, Malbork 2001, s. 80 i n.

Niektóre z opisanych wałów posiadały na swoich zakończeniach duże głazy¹⁰⁴. Wydaje się również, że tego typu umocnienia obronne miały jeszcze dodatkowo czynnik psychologiczny. Miały być dla najeźdźcy ostrzeżeniem – widząc takie założenia obronne na rubieżach osadniczych otrzymywali oni sygnał o dobrej organizacji obronnej. Część z omówionych wałów znajdowała się w dalszej odległości od granicy Warmii biskupiej. Niektóre wały podłużne mogły być położone na dawnym pograniczu plemiennym¹⁰⁵. W przypadku południowej części dominium warmińskiego były to obiekty w Jonkowie i Pistkach, które mogły oddzielać Pogezanię od Galindii. Wał w Kielarach zabezpieczał najpewniej od południa Galindzką *terra Berting*, natomiast w Barczewku przebiegał zapewne między ziemiami *Berting* i *Gunelauke*. Później *Schweden wall* w Barczewku znajdował się na pograniczu komornictwa olsztyńskiego i wartenborskiego (barczewskiego). Układ wałów podłużnych - Kierzliny, Odryty, Nerwik, Rusek Mały¹⁰⁶, Wały i Purda - wokół grodziska w Jedzbarku wskazuje, że mógł to być w czasach plemiennych odrębny od *Gunelauke* okręg grodowy¹⁰⁷.

Trudno jest cokolwiek ustalić w sprawie wałów w Przykocie i Nowej Wsi, które nie przetrwały do naszych czasów. Brak jest w ich okolicy danych dotyczących osadnictwa z okresu wczesnośredniowiecznego. Również pochodzenie nazw powyższych miejscowości nie jest związane z językiem pruskim. W przypadku pozostałych obiektów w otoczeniu wałów spotykamy wiele przykładów pruskich toponimów. Przypuszczalnie stanowisko w Przykocie i Nowej Wsi można wiązać z średniowiecznymi szlakami komunikacyjnymi prowadzącymi od południa i południowego-wschodu nad górną Łynę.

Wnioski i postulaty badawcze

---

104 Na południowym skraju nasypu wału w Parlezie Wielkiej miały znajdować się duże głazy, kamienie znajdując się również na zakończeniu wału w Kierzbuniu, (A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski, op. cit., s. 134 i 136), co również mogą potwierdzić z autopsji. Równolegle do wału w Lesznie w odległości ok. 20 m zachowane są pozostałości dawnej granicy Warmii biskupiej. W lesie na przestrzeni ok. 1 km usypane są kamienno-ziemne kopce z usadzonym na szczycie płaskimi obrobionymi kamieniami. Kopce występują w odległości ok. 50 m od siebie.

105 W centralnej części Warmii biskupiej miał się znajdować wał graniczny przebiegający przez las *Lakmedien* do wschodniego krańca Jeziora Luterskiego. Miał on oddzielać Pogezanię od Barcji. Jego położenie jest dziś nie do ustalenia. W katalogu stanowisko zostało przyporządkowane do Bisztynka (nr 75, Bischofstein), H. Crome, *Langswälle...*, s. 88.

106 Wał w Rusku Małym (Klein Rauschken, Crome nr 54) już nie istnieje. Znajdował się on na linii Sąpląty - Rusek Mały już poza granicami dominium, chociaż był równolegle do niej usytuowany, H. Crome, *Langswälle...*, s. 86; Zaznaczony został na mapie S. Suchodolskiego, patrz E. Kowalczyk, *Wały podłużne na mapie.....*, s. 162 oraz plansza nr 15.

107 G. Białuński, op. cit., s. 14 i 16; R. Klimek, op. cit., s. 115-117.

Z pewnością większość z przedstawionych obiektów była ściśle związana z osadnictwem i szlakami komunikacyjnymi. Tam gdzie nie było przeszkód terenowych i można było bez problemu przedostać się, budowano wał. Dokładne rozpoznanie archeologiczne wałów podłużnych może wnieść dużo nowego do badań nad układem sieci drogowej i osadniczej w Prusach na przestrzeni XIII-XIV w. Ze źródeł pisanych wiemy o budowaniu tego typu umocnień przez Zakon Krzyżacki w celu zabezpieczenia szlaków komunikacyjnych¹⁰⁸. Bardzo pomocne powinny się okazać badania archeologiczne dla ustalenia w jakim czasie poszczególne obiekty zostały zbudowane i do kiedy były użytkowane.

Analizując dokumentację zgromadzoną w archiwum WUOZ w Olsztynie nie sposób nie zauważyć fatalnego stanu rozpoznania wałów podłużnych na omawianym terenie¹⁰⁹. Zaskakuje również brak przygotowania merytorycznego niektórych osób wytypowanych do prowadzenia badań powierzchniowych, co często później rzutowało brakiem uwzględnienia stanowisk archeologicznych i w konsekwencji ich niszczenia w wyniku działalności gospodarczej człowieka. Całkowicie niezrozumiałe jest dla mnie podejście do tej kwestii pracowników WUOZ, którzy w ogóle nie reagują na pisemne zgłoszenia o występowaniu zabytków archeologicznych, nie zweryfikowanych podczas badań AZP i nie podejmują w tym kierunku żadnych działań¹¹⁰. Powyższy katalog został napisany z myślą o uratowaniu tych obiektów, które jeszcze nie zostały bezpowrotnie zniszczone. Pomimo tego, że większość z nich nie została uwzględniona podczas weryfikacji terenowych, każdy z nich jeśli jeszcze istnieje, jest zabytkiem i należy go chronić. Jednocześnie należy sobie uzmysłowić, że wraz ze zniszczeniem każdego kolejnego wału podłużnego tracimy część naszej lokalnej historii.

---

108 SRP, t. 2, s. 497; Wigand Marburgensis, op. cit., s. 59.

109 W województwie warmińsko-mazurskim dobrze są opracowane jedynie obiekty w jego południowej części. Ma to związek z intensywną pracą jaką wykonała tam podczas badań archeologicznych i weryfikacji terenowych E. Kowalczyk. Tematyka wałów z pogranicza mazowiecko-krzyżackiego szczegółowo została omówiona w *Systemach wałów podłużnych*..., s. 123-175, oraz w *Dziejach granicy*..., s. 219-290.

110 Zgodnie z art. 35 *Kodeksu postępowania administracyjnego* urząd zobowiązany jest do terminowego załatwienia sprawy, nie później niż w ciągu miesiąca. W przypadku odkryć stanowisk archeologicznych nie znajdujących się w ewidencji WZK urząd na podstawie art. 33 *ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* powinien niezwłocznie dokonać oględzin miejsca i w razie potrzeby przeprowadzić badania archeologiczne. Opisywana sytuacja dotyczy okresu od marca 2005 r. do czerwca 2007 r., kiedy WUOZ w Olsztynie zbagatelizował około 50 pisemnych moich zgłoszeń odnośnie niszczenia stanowisk archeologicznych oraz informowania o nowych obiektach i do tej pory nie podjął w tym kierunku żadnych działań. Od chwili przejęcia obowiązków w WUOZ inspektora d/s archeologii przez Panią Agnieszkę Dryżałowską działania dotyczące zgłoszeń są podejmowane w ustawowym terminie.

DIE FUNKTION UND DER DERZEITIGE ERHALTUNGSZUSTAND DER MITTELALTERLICHEN LANGWÄLLE IM SÜDTEIL DES HOCHSTIFTES ERMLAND

Zusammenfassung

Die mittelalterlichen Langwälle wurden vor allem in den Randgebieten der Besiedlung angelegt. In den Quellen finden sich häufig Hinweise auf den Grenzcharakter dieses Befestigungstyps. Ebenfalls fällt auf, daß sie sich entlang ehemaliger Wegroueten befinden, die sie beschützen sollten. Der Verlauf der Befestigungen war an die topographischen Verhältnisse angepaßt. Bei ihrer Errichtung spielten die Hydrographie und die Geländebeschaffenheit die wichtigste Rolle. Oftmals bildeten sie längere Einheiten, die aus mehreren Abschnitten bestanden, oder bildeten Verteidigungslinien, die aus mehreren parallel verlaufenden Gräben und Wällen bestanden.

Die obige Bearbeitung der Langwälle auf dem Gebiet des ehemaligen Hochstifts Ermland entstand auf der Grundlage des von Hans Crome gefertigten Katalogs *Langwälle in Ostpreussen*, der 1937 veröffentlicht wurde. Als äußerst wertvoll erwies sich im Verlauf der Arbeit an diesem Artikel ebenfalls die bislang unveröffentlichte „Burgwallkartei“, die in der Zwischenkriegszeit von einer Arbeitsgruppe unter Leitung des Allensteiner Denkmalpflegers Leonard Fromm entstand und sich derzeit im Museum für Vor- und Frühgeschichte in Berlin befindet.

Während meiner Forschungen suchte ich alle bestehenden Langwälle auf und vermaß sie, wobei ich besonderes Augenmerk auf den gegenwärtigen Erhaltungszustand legte. Die Arbeit an den Langwällen beruht ebenfalls auf Schriftquellen und der Forschungsliteratur. Hinsichtlich der mangelhaften Dokumentation der Langwälle in diesem Gebiet und dem Fehlen archäologischer Untersuchungen der besprochenen Objekte griff ich in einigen Fällen ebenfalls auf Orts- und Flurnamen in ihrer Umgebung zurück. Berücksichtigt wurde der Südteil des Hochstifts Ermland, wo besonders im Osten Langwälle häufig erscheinen. Zweifellos war der Großteil dieser untersuchten Objekte eng mit Siedlungen und den Verkehrswegen verbunden. Dort wo es keine Hindernisse im Gelände gab und man einfach hingelangen konnte, wurde ein Wall errichtet. Eine genaue archäologische Bearbeitung der Langwälle kann viele neue Erkenntnisse für die Erforschung des Wegenetzes in der Besiedlung Preußens im 13.-14. Jahrhundert bringen. Aus den Schriftquellen wissen wir, daß der Deutsche Orden solche Befestigungen errichtete, um die Verkehrswege zu schützen. Archäologische Untersuchungen wären zweifellos hilfreich, um die Frage zu beantworten, wann diese Objekte gebaut und bis wann sie genutzt wurden..

In der vorliegenden Arbeit habe ich 19 Langwälle bearbeitet, die numeriert und alphabetische geordnet wurden. Unter den bearbeiteten Objekten können drei Gruppen unterschieden werden. Die erste Gruppe bilden Objekte, die aus der Überlieferung bekannt sind und nicht lokalisiert werden können: Jonkowo (Jonkendorf), Łęgajny (Lengainen), Nowa Wieś (Neu Bartelsdorf), Przykop (Grabenu), Purda (Gross Purden), Raszał (Raschung). Die zweite Gruppe bilden dokumentierte Langwälle, die nicht mehr bestehen: Barczewko (Alt Wartenburg), Bartoły Małe (Kleine Bartelsdorf), Nowa Kaletka (Neu Kaletka), Pistki (Piestkeim). Die letzte Gruppe bilden dokumentierte Langwälle, die noch existieren: Kielary (Kellaren), Kierzbuń (Kirschbaum), Kierzliny (Kirschlainen), Leszno (Leschnau), zwei Objekte in Nerwik (Nerwigk), Odryty (Odritten), Parleza Wielka (Gross Parlösen), Wały (Wallen).

Wenn man im Archiv des Denkmalpflegers arbeitet, das im Wojewodschaftsdenkmalpflegeamt in Allenstein aufbewahrt wird, ist es unmöglich, nicht den fatalen Bearbeitungsstand der Langwälle im dem besprochenen Gebiet zu bemerken. Der obige Katalog entstand mit dem Ziel, die Objekte zu retten, die durch die menschliche Wirtschaftstätigkeit noch nicht unwiederbringlich verloren sind. Obwohl die meisten der besprochenen Wälle im Rahmen der polnischen archäologischen Landesaufnahme (Archeologicznego Zdjęcia Polski) nicht verzeichnet wurden, bestehen sie alle noch und sind Denkmäler, die unbedingt vor der Zerstörung zu schützen sind.